
De economie van het genoeg

Op zoek naar een nieuw denken en een nieuw handelen in de economie

DR. H. M. DE LANGE*

Steeds vaker gaan stemmen op die pleiten voor een herbezinning op de traditionele doeleinden en instrumenten van economisch beleid. Daarbij zou de huidige eenzijdige gerichtheid op economische groei en materiële consumptie moeten plaats maken voor een „economie van het genoeg”. In dit artikel wordt de relevantie van dat gezichtspunt beargumenteerd en wordt getracht de contouren van een andere economische orde aan te geven. Centraal staat in de denkwijze van de auteur dat in de economie de veronderstelling van de onverzadigbaarheid van de menselijke behoeften moet worden losgelaten, wanneer we een kans willen maken de armoede en de ecologische en sociaal-psychologische problemen op te lossen.

Inleiding

In zijn veel gelezen boek *Einde of een nieuw begin?* werpt Boerwinkel de vraag op of de maatschappelijke en geestelijke verwarring van onze tijd wellicht samenhangt met het feit dat tal van historische lijnen afbreken 1). In het slothoofdstuk betoogt hij dat wij niet moeten concluderen dat er sprake is van het einde van de geschiedenis, maar wel degelijk dat er sprake is van een nieuw begin. Dit nieuwe begin — waarvan de auteur een reeks boeiende voorbeelden geeft — vraagt om persoonlijke en structurele vernieuwing. In de reeks voorbeelden die Boerwinkel geeft, komen we niet veel tegen dat op het vakgebied van de economie ligt, wel tal van punten die ons vakgebied raken.

In dit artikel wil ik een poging doen om duidelijk te maken dat er ook in de economie (zowel op het gebied van de orde als op het gebied van de politiek) tal van kritische geluiden kunnen worden gehoord die erop wijzen dat we voor ingrijpende veranderingen staan. In het algemeen zal niet veel literatuur aangehaald worden, maar ik zal er wel op steunen 2). De discussie op het economisch vakgebied spitst zich vooral toe op het vraagstuk van de groei en ik zal dit vraagstuk ook als uitgangspunt nemen. Daarbij gaat het niet om de vraag groei of geen groei, maar om de vraag welke groei en om de vraag die daaraan vooraf gaat: kunnen we dan kiezen?

De actualiteit

Vele lezers zullen nu al een zucht slaken en denken: was er maar groei, dan waren we van een hoop problemen af. Men denkt dan onmiddellijk aan de werkloosheid, aan een betere financiering van het sociale-zekerheidsstelsel, aan de opheffing van de financieringstekorten bij de overheid enz. De vraag is evenwel of de verbanden zo gemakkelijk liggen, in het bijzonder als we nog eens goed tot ons laten doordringen dat „de in het nationale inkomen gemeten groei van het goederen- en dienstenpakket nog geen economische groei is, omdat vooral de niet in het nationale inkomen gemeten opofferingen aan de kwaliteit (en de kwantiteit) van het milieu hand over hand toenemen en een voor velen hinderlijke of zelfs angstwekkende vorm aannemen” 3).

Het is stellig waar dat het pleidooi voor de ongekwalficeerde groei (het doet er niet toe wat groeit, als het maar groeit) minder vaak wordt gehoord. We spreken in toenemende mate van gerichte groei of van selectieve groei. Althans op papier, want van een beleid dat hieraan werkelijk iets doet, is nauwelijks sprake. Sommigen vinden dat zo'n beleid niet wenselijk en (dus?) ook niet mogelijk is. Ze wijzen erop dat de groei vanzelf minder zal worden. Na de hoge groeicijfers van de jaren zestig is er in de jaren zeventig al een forse vermindering opgetreden (en dat niet alleen door de stijging van de olieprijs met alle gevolgen van dien). Verzuimingsverschijnselen worden aangegrepen om aan te tonen dat de groei van 56% in de jaren tussen 1960 en 1970 een unicum is. Het teruglopen van de groeicijfers tot wel uiterst bescheiden proporties roept evenwel de vraag op wie daardoor minder aan zijn trekken komt en of er nu niet minder geproduceerd wordt van die goederen die we juist hard nodig hebben voor de behoeftenbevrediging van *alle* mensen. In het WRR-rapport *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie* wordt aangetoond dat we een deel van de productie zijn kwijtgeraakt dat juist belangrijk is voor de export en dus voor het evenwicht in het economisch verkeer met het buitenland.

Op grond van het bovenstaande dienen wij ons af te vragen of we in staat zijn zowel een zekere optimalisering van be-

*De auteur is verbonden aan het Interuniversitair Instituut Normen en Waarden in de Samenleving te Rotterdam.

1) Feitse Boerwinkel, *Einde of nieuw begin? Onze maatschappij op de breuklijn*, 8ste druk, Ambo, Baarn.

2) Behalve de geciteerde literatuur noem ik: Binswanger, Geissberger en Ginsburg, *Der NAWU-Report, Wege aus der Wohlstandsfalle*, Frankfurt a.M., 1978; Hans Christoph Binswanger, *Umweltschutz im Rahmen eines Neukonzepts von Wirtschaft und Gesellschaft*, in: Theodor Strohm (red.); *Christliche Wirtschaftsethik von neuen Aufgaben*, Zürich, 1980; Hans Christoph Binswanger en Alfred Jäger, *Ökonomie und Ökologie*, in: *Zwischen Wachstum und Lebensqualität*, München, 1980; Erhard Eppler, *Wege aus der Gefahr*, Hamburg, 1981; B. Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang*, tweede druk, Assen, 1978; Tibor Scitovsky, *The joyless economy*, Londen, 1976.

3) R. Hueting, *Nieuwe schaarste en economische groei*, Amsterdam/Brussel, 1974.

hoeftenbevrediging, evenwicht op de betalingsbalans, als volledige en volwaardige werkgelegenheid te bereiken. Ik denk dat er niet veel vakgenoten zijn die hierop volmondig ja antwoorden, maar er zijn er ook maar weinig die dit volstrekt zullen ontkennen. We houden het oog gericht op gelijktijdige verwezenlijking van de genoemde doeleinden, ook al weten we — beter dan in 1950 — dat er vaak sprake is van een „muddling through”. Het lijkt onontkomelijk opnieuw na te denken over de doeleinden van economisch beleid en de daarbij behorende middelen om in de komende jaren een betere bevrediging te krijgen van rangschikbare behoeften, inclusief die van arbeid. We zijn toe aan een herziening van de onmiddellijk na de oorlog gekozen economische orde en economische politiek.

Herziening

Hetgeen is bereikt op het gebied van de in ca. 1950 gestelde doeleinden en het wat later expliciet gestelde doel van de groei is niet gering. We kunnen dan ook niet van een mislukking spreken. Het is eerder zo dat — gegeven de nieuwe situatie — een nieuw denken en handelen op economisch terrein noodzakelijk is. Een nieuw denken en handelen wil niet zeggen dat we geheel opnieuw moeten beginnen, zo dit al mogelijk zou zijn. Het gaat erom ons rekenschap te geven welke vraagstukken, zowel op nationaal als op internationaal niveau, om een oplossing vragen. De eerlijkheid gebiedt ons te erkennen dat een deel (en een niet onbelangrijk deel) van deze vraagstukken juist is ontstaan door het succes van de groei. Met andere woorden: het is niet alles goud wat er blinkt. Of om het in economische termen te zeggen: er is een hoge prijs betaald voor wat wij een vergroting van de welvaart hebben genoemd. Over deze prijs wil ik het hebben. Maar ik wil er eerst op wijzen dat de welvaartsstijging (de betere verhouding tussen gevoelde behoeften en de behoeftenbevrediging zelf) beperkt is gebleven tot het merendeel van de bewoners op het noordelijk halfrond en enkele categorieën van bewoners op het zuidelijk halfrond. De armoede in het laatstgenoemde gebied is overweldigend en neemt nog steeds toe. De relatieve armoede in onze regio's (zich o.a. uitend in abominabele woonomstandigheden) trekt hoe langer hoe meer de aandacht. Een studie van de Europese Gemeenschap noemt een getal van 30 miljoen mensen die in een dergelijke armoedesituatie leven. Er is dus niet in alle opzichten reden tot grote tevredenheid. Het veel gehoorde „armoede temidden van overvloed” is niet alleen waar voor de wereld als geheel, maar ook voor het welvaartseiland dat Europese Gemeenschap heet. Ik trek hieruit deze conclusie: armoede kan niet verklaard worden uit fysieke schaarste, armoede is een sociaal-politiek probleem. Maar er is meer dat tot nadenken stemt. Ik wil achtereenvolgens ingaan op de ecologische problematiek, op het arbeidsbestel, op de derde wereld en op de morele problematiek.

Het milieu

Sedert het verschijnen van het eerste rapport van (aan) de Club van Rome zijn de ogen van de economen geopend voor ecologische problemen. We kunnen echter onmogelijk zeggen dat we anders zijn gaan handelen. We zien wel in dat het slechter worden van het milieu een dimensie is van de economische problematiek, omdat schone lucht, zuiver water, vruchtbare grond en voldoende stilte onmisbaar zijn voor menselijk leven en menselijk voortbestaan, maar er worden uit dit inzicht toch betrekkelijk weinig consequenties getrokken. „Captains of industry” hebben de neiging de problematiek te bagatelliseren. Men zie de bittere opmerkingen die minister Ginjaar heeft gemaakt over het rapport-Wagner. Letterlijk zei hij: „Het is betreurenswaardig dat het rapport een ongelooflijk afhoudende geest ademt, er zit geen enkel element in van: hoe kunnen we het milieubeleid inbouwen in het industriebeleid”. Met andere woorden: het korte-ter-

mijndenken, dat in tal van opzichten zo kenmerkend is voor het denken en handelen van industriëlen (in tegenstelling met wat daarover veelal gezegd wordt), zet zich voort.

De les die had moeten worden getrokken uit de woorden van de voorzitter van de Vereniging van de Nederlandse Chemische Industrie, drs. E. Meisma (directeur Shell Chemie in Pernis, met andere woorden iemand die weet waarover hij praat): „dit had nooit mogen gebeuren”, wordt niet getrokken. De woorden van de heer Meisma hebben betrekking op de meer dan ontstellende, men moet wel spreken over de rampzalige vervuiling van Nederland. Dit is rampzalig met het oog op de leefbaarheid van huidige en toekomstige generaties, maar ook rampzalig uit kosten oogpunt. Om nogmaals minister Ginjaar te citeren: „Bij Lekkerkerk is destijds twee ton uitgespaard, nu hebben we twee honderd miljoen moeten uitgeven”. Wie dringt er aan op verlaging van de overheidsuitgaven? De Nederlandse verbonden van ondernemers, wier leden zelf door hun slordig gedrag ertoe bijdragen dat deze uitgaven moeten worden verhoogd.

Het ecologisch verhaal is hiermee niet ten einde. Ik wijs op de opvatting van Hirsch die spreekt van de valse beloften van de economische groei, omdat steeds meer mensen zijn gaan beschikken over positionele goederen, dat wil zeggen goederen die begerenswaardig zijn, omdat ze schaars zijn, beter gezegd waren 4). Het heeft geen zin om zijn briljante uiteenzetting hier te gaan herhalen. Wel wil ik nog wijzen op een ander aspect van de ecologie en dat is de uitputting. Met name het uitgeput raken van niet-hernieuwbare welvaartsbronnen vraagt de aandacht, maar krijgt deze onvoldoende. Er is nauwelijks een bedrijfstak die in de letterlijke zin van het woord zo te lijden heeft van het streven naar „meer” als de landbouw. Maar er zijn tekenen dat dit meer al lang verkeert in het tegendeel, namelijk in een minder „per hoofd”. Lester Brown en Herman Daly hebben daarover belangrijk statistisch materiaal gepubliceerd 5). Het betreft in dit verband de opbrengsten van hout, vis, vlees, wol en graan. Uit deze gegevens behoeven nog geen definitieve conclusies te worden getrokken, maar mede gezien de reeds nu onvermijdelijke bevolkingsaanwas in de komende twintig tot dertig jaar, lijkt het niet onverstandig daaraan meer aandacht te besteden dat tot dusver is geschied. Daarnaast wordt van diverse kanten onze aandacht gevraagd voor het uitsterven van o.a. graan- en runderrassen 6).

Het arbeidsbestel

Niet alleen uit de biosfeer, ook uit de „sociofeer” komen waarschuwingen. Het arbeidsbestel in tal van Europese landen begint ernstige scheuren te vertonen. Er zijn miljoenen mensen werkloos (eind juni 1981 7,4 mln. in de landen van de Europese Gemeenschap, of wel 7,6% van de beroepsbevolking). We weten bovendien dat dit officiële cijfer flink verhoogd moet worden, niet alleen met de aantallen mensen die op grond van andere wetten van het sociale-verzekeringstelsel dan de werkloosheidsregelingen buiten het arbeidsbestel zijn gekomen, maar ook met de velen die wel een baan zouden willen hebben, maar dit niet kenbaar maken door zich als werkzoekende te melden (voornamelijk gehuwde vrouwen).

4) Fred Hirsch, *Social limits to growth*, Londen, Henley, 1977.

5) Lester R. Brown, Looking at resource trends through a population lens in: *Through the 80s*, World Future Society, Washington, 1980; Herman E. Daly, The ecological and moral necessity for limiting economic growth, in: *Faith and science in an unjust world*, Wereldraad van Kerken, Genève, 1980. Zie ook Herman E. Daly, *Steady-state economics*, San Francisco, 1978; Herman E. Daly, Entropy, growth and the political economy, in: V. Kerry Smith (red.), *Scarcity and growth reconsidered*, Baltimore, 1979.

6) P. R. Mooney, *Seeds of the earth*, Londen, 1980 en de oratie van prof. dr. R. A. Prins te Utrecht (zie *De Volkskrant*, 24 juni 1981).

In de discussie over de Wet op de arbeidsongeschiktheid worden belangrijke bijdragen geleverd en vele voorstellen gedaan, maar in de cijfers van het totaal aantal arbeidsongeschikten in de zin van de WAO komt vooral tot uitdrukking hoezeer de arbeid in diskrediet is geraakt. Sociologen en sociaal-psychologen menen in het arbeidsverzuim (ten onrechte vaak aangeduid als ziekteverzuim) een verzet tegen tal van vormen van arbeid te bespeuren. Hoe het ook zij, deze verschijnselen leiden onvermijdelijk tot kostenverhoging, zowel voor de arbeidsorganisaties als voor de belasting- en premiebetalers. Het onderzoek naar de oorzaken blijft beperkt en al worden er soms beleidsrelevante resultaten gepubliceerd, maatregelen zijn tot nu toe achterwege gebleven. De blijmoedige verhalen over de verbetering van de arbeid en de arbeidsomstandigheden (b.v. door automatisering) worden thans weersproken 7) of gerelativeerd, getuige het feit dat de minister van Sociale Zaken een arbeidsomstandighedenwet indiende en met succes verdedigde.

We zien het waarheidselement in Schumachers observatie: „de moderne technologie heeft de mens het soort werk ont-nomen, waaraan hij het meeste genoegen heeft beleefd, creatief, nuttig werk met handen en hersenen en hem massa's werk gegeven van fragmentarische aard, waaraan hij voor het grootste deel geen plezier heeft”. En dat terwijl we alles doen om door verbeterd onderwijs het aspiratieniveau van jongens en meisjes te verhogen. Is het een wonder dat van het totaal aantal WAO-ers 15% de leeftijd van 35 jaar nog niet heeft bereikt? In het hedendaagse economisch leven wordt niet alleen slordig omgegaan met de natuur, maar ook met mensen. Ook in het arbeidsbestel is een hoge prijs betaald en het is te hopen (maar men kan vrezen dat het omgekeerde zich zal voltrekken, zie Engeland!) dat het democratisch karakter van onze samenleving niet wordt aangetast.

De derde wereld

Uit de wetenschappelijke en de politieke discussie over de relaties tussen hooggeïndustrialiseerde landen en de landen van de derde wereld is in de loop der jaren steeds duidelijker geworden dat toeneming van de goederenproductie en van de welvaart in de eerste groep landen verband houdt met het voortduren van de armoede in de tweede groep landen. Dit wordt bij voorbeeld het duidelijkst zichtbaar in de lage prijzen die de arme landen doorgaans kunnen vragen voor de door hen geleverde goederen en grondstoffen. Dit lage prijsniveau leidt tot verkwisting en onzorgvuldig gebruik en tot een te gering inkomen. Door politieke en institutionele onvolkomenheden in tal van derde-wereldlanden leidt het ook tot een zeer ongelijke inkomensverdeling, waardoor de problematiek nog wordt verzaard.

De totale welvaart van de wereld zou heel wat hoger zijn als de rijke landen minder zouden uitgeven aan luxe en relatief luxe artikelen in het belang van een meer gelijke inkomensverdeling in de wereld. Maar in het bestaande (wereld)-economische systeem, waarin de wet van de sterkste geldt, wordt de economische vrijheid niet gecorrigeerd door verantwoordelijkheid en solidariteit (zoals in zekere mate wel gebeurt in de Europese welvaartsstaten). Economische vrijheid wordt soms gezien als de voornaamste voorwaarde voor de politieke vrijheid. Deze „wijsheid” kan men ver-nemen uit de mond van sommige zogeheten liberale econo-misten, maar in de visie van de aanhangers van het historisch materialisme zou hij niet misstaan. In dit kader is het ook van belang te zien, dat sommigen een verhoogde economische groei wenselijk achten om zo spoedig mogelijk te kunnen voldoen aan de in het kader van de Verenigde Naties geformuleerde doelstelling voor de kapitaaloverdracht van rijke aan arme landen van 0,7% van het bnp. Zulke opmerkingen zijn cynisch, als we weten dat landen als de Verenigde Staten en de Bondsrepubliek ook in de jaren met de sterkste groei deze doelstelling aan hun laars hebben gelapt. Ongekwali-ficeerde groei komt nl. meestal ten goede aan degene die al van alles heeft.

De morele problematiek

Zo langzamerhand is wel duidelijk geworden dat de onverzadigbaarheid en het voortdurend stimuleren van deze onverzadigbaarheid niet altijd leidt tot gunstige resultaten voor de mens en de menselijke verhoudingen. Ook al erkennen we dat niet alle klachten over de consumptiemaatschap-pij rechtstreeks te maken hebben met datgene wat zich in productie- en consumptieprocessen afspeelt, de toenemende klachten uit de medische wereld wijzen er niettemin op, dat er wel samenhang bestaat.

We weten nu wel (althans we kunnen het weten) dat *meer* niet altijd iets toevoegt aan de kwaliteit van het bestaan. Door een nieuwe afhankelijkheidsverhouding (de consumptiedwang) dreigen we de vrijheid te verliezen die we dachten te winnen door de armoede achter ons te laten. Wat moeten we eigenlijk met het axioma van de economische wetenschap dat de menselijke behoeften onbeperkt zijn? Afgezien van het feit dat de grenzen van de (schaarse) middelen in zicht komen, lijkt het verstandig de vraag van de relevantie van dit axioma te stellen. Natuurlijk is het zo dat, zodra we een vraagteken plaatsen achter dit axioma, we tegelijkertijd een vraagteken plaatsen achter het tot dusver gehanteerde begrip schaarste. Dit begrip kan weer inhoud krijgen als we de behoefte van *alle* mensen (voorlopig nog beperkt tot die aan elementaire goederen) in ogenschouw nemen. Maar dat is nu net niet de zorg van de groei-ideologen.

Voorlopige conclusie

Op grond van het voorafgaande kom ik tot de voorlopige conclusie dat er, gezien de omvang en de ernst van de aangeduide vraagstukken, aanleiding bestaat tot wijziging van het complex doelen en instrumenten van economisch beleid (waaronder de groei-doelstelling en de op de groei gerichte middelen). Als voorlopig nieuw uitgangspunt stel ik voor de visie van Schumacher, Hirsch, Daly en vele anderen. De centrale vooronderstelling van het huidige economisch denken „meer is beter” zou dus moeten worden vervangen door de gedachte „genoeg is het beste”. Meer dan genoeg lijkt immers overbodig en overtollig.

Onmiddellijk rijst de vraag: wat is genoeg (of voldoende) voor een goed leven van elk mens, nu en in de toekomst? De beantwoording van deze vraag kan niet door de economische wetenschap worden gegeven; het is een politieke vraag die dus in zo breed mogelijke kring moet worden besproken en waarop in de politiek een antwoord moet worden geformuleerd. Economisten — evenals beoefenaren van andere wetenschappelijke disciplines — zullen altijd uitgenodigd worden mee te denken over de vragen met betrekking tot de manier waarop de nieuwe doelstelling kan worden gerealiseerd; de politieke discussie gaat in de eerste plaats over het *wat* (wat voor een samenleving willen we met elkaar?).

Dit zoeken naar een antwoord is onlosmakelijk verbonden aan het historisch proces. Elke generatie wordt uitgenodigd bestaande waarden opnieuw te interpreteren. Normen die een averechtse uitwerking hebben op de handhaving van waarden, dienen te worden vervangen. Lange tijd was het zo dat toeneming van productie en economische groei de verwerkelijking van vrijheid („freedom from want”) en rechtvaardigheid kon dienen. De westerse landen (ik kan niet beoordelen of dit thans ook reeds het geval is voor de Oosteuropese landen) zijn in een situatie gekomen dat dit adagium geen algemene geldigheid meer heeft. Als we de grondwaarden van onze samenhang willen behouden (vrijheid, gerechtigheid, gelijkgerechtigheid), dan moeten we

7) Zie J. J. van Hoof, *Op weg naar humanere arbeid?* in: De Galan, Van Gils en Van Strien (red.), *Humanisering van de arbeid*, Assen, 1980.

bereid zijn economische en politieke structuren en stelsel te wijzigen.

Wellicht ten overvloede voeg ik hieraan toe dat zo'n wijziging niet inhoudt dat we op een nulgroei moeten afstevenen of dat we Gods water over Gods akker moeten laten lopen. Hiermee bedoel ik dat ik de resignatie b.v. ten opzichte van de hachelijke economische situatie in West-Europa en in Nederland in het bijzonder, afwijs. Niemand is gediend met een slecht functionerende economie. Met andere woorden: als overtuigend is aangetoond dat de Nederlandse industrie in het dok moet (en ik meen dat het rapport van de WRR daarvoor argumenten aanvoert), dan moet dat geschieden. Wel mag de vraag worden gesteld: waartoe? De raad heeft gelijk als hij stelt (blz. 232) „het is ondoenlijk een uitspraak te doen waar de grenzen van de economie van het genoeg zouden kunnen liggen”, als daarmee wordt bedoeld: het is ondoenlijk voor de WRR en het is ondoenlijk om het *thans* reeds te doen. Het is jammer dat de WRR niet toch alvast een voorschotje heeft genomen, maar wellicht is dit mogelijk in het kader van de beleidsgerichte toekomstverkenning.

Het vernieuwde bestel

Ik volg het door Adler Karlsson aangereikte richtsnoer: niemand zal zijn overvloed vermeerderen, zolang niet iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien. Met dit uitgangspunt kunnen we de volgende contouren van een andere economie zien.

De productiekrachten worden in de eerste plaats gericht op de bevrediging van de urgentste en elementairste behoeften. Hier kan een verbinding worden gelegd met de zogeheten basisbehoeftenstrategie. Ontwikkelingsdoelinden worden dan gedefinieerd in termen van het terugdringen en ten slotte elimineren van werkloosheid, ondervoeding, ziekten, analfabetisme. *Alle* mensen kunnen dan over de essentiële goederen voor het menselijk bestaan beschikken (overeenkomstig het gestelde in de artikelen 25 en 26 van de *Universele verklaring van de rechten van de mens*), alvorens anderen doorgaan met de bevrediging van minder wezenlijke behoeften. De basisbehoeftenstrategie geeft een lagere prioriteit aan de productie van deze andere goederen en van de goederen voor hen, die minder nood kennen.

De basisbehoeftenstrategie richt zich niet alleen op de elementaire goederen, maar primair op arbeid voor de productie van deze goederen en van essentiële voorzieningen als goed drinkwater, goed openbaar vervoer, gezondheid en onderwijsvoorzieningen. Rijke landen kunnen op deze terreinen de arme landen — ook en vooral kleinschalig — ter zijde staan.

Ofschoon de hooggeïndustrialiseerde landen in toenemende mate lijden onder de problemen van wat wij de consumptiemaatschappij noemen, herinner ik aan het reeds vermelde feit dat 5-10% van de bevolking van deze landen onder de „armoedegrens” leeft. Het lijkt voor de hand te liggen dat de productieve krachten op zodanige wijze worden geleid en gericht dat in de tekorten van deze mensen wordt voorzien. Het marktmechanisme schiet te kort bij de voorziening in belangrijke goederen als onderwijs, gezondheidszorg, een deel van de woningbouw en vele sociale diensten. Op deze terreinen is eveneens een heroriëntering van de productieve krachten noodzakelijk. Als dit gebeurt, zal de kwaliteit van het leven, zowel voor personen als voor groepen, worden verbeterd.

Bij wijze van voorbeeld wijs ik op de voedselvoorziening; ik steun daarbij op het voorstel uit het RIO-rapport 8). Dit rapport toont aan dat het indirecte verbruik van granen in de vorm van vlees en zuivelproducten in rijke landen een zodanige omvang heeft bereikt dat het voor de gezondheid nadelige gevolgen heeft. In alle rijke landen zien we een stijging van de kosten van de gezondheidszorg ten gevolge van zogenaamde welvaartsziekten. In die zelfde landen bestaat ook een grote verkwisting op het terrein van het voedsel-

verbruik. De voedingsmiddelenindustrie (die sterk oligopolistische trekken vertoont) heeft weinig interesse voor dit soort problemen, integendeel. De meerderheid van de bevolking is (nog) niet opgewassen tegen de propaganda voor de „nieuwe” producten, van de industriële voedingsmiddelenproducenten, zoals uit de frequentie van de advertentieprogramma's kan worden afgeleid. De slogan van de voedingsmiddelenindustrie is „meer”, maar „genoeg” is het richtsnoer van degenen die ervan uitgaan dat de mens er niet is voor de productie, maar de productie voor de mens.

Het voorbeeld van de energievoorziening behoeft nauwelijks toelichting. Een vloed van literatuur heeft ons laten zien dat het slordig omgaan met de energie in de afgelopen jaren een ernstige bedreiging vormt voor volgende generaties. Overall wordt nu gewerkt aan alternatieve energiebronnen, die vijf of tien jaar geleden door „deskundigen” voor onmogelijk werden gehouden (en dat niet alleen uit kostenoverwegingen). Dit voorbeeld van het inslaan van nieuwe wegen is van veel belang, omdat het ons leert dat politieke beslissingen de wissels in het economisch spoorwegennet kunnen omgooien. Het enige land dat de klok terugzet, is de Verenigde Staten van Amerika, waar de bescheiden stappen voor een andere energiewetgeving van President Carter ongedaan zijn gemaakt.

Voordat in een brede maatschappelijke discussie overeenstemming is bereikt over een maximum niveau van consumptie (gedifferentieerd naar een aantal belangrijke goederen), kunnen tallozen dit idee reeds toepassen en tevens laten blijken voorstanders te zijn van een maximum inkomen. Op deze manier wordt de gedachte van sociale minima (arbeid, voedsel, huisvesting, deelname) gerelateerd aan de gedachte van een consumptieplafond, waartoe een volk zich kan verplichten en waarboven de bewoners van dat land niet willen gaan. Het inkomenspolitieke instrument waar achtereenvolgende kabinetten bouwstenen toe hebben bijgedragen kan helpen een samenleving te krijgen die Gandhi voor ogen had toen hij de befaamde woorden sprak „de aarde verschaft ons voldoende om te voorzien in de behoeften van alle mensen, maar niet om te voorzien in de begeerten van alle mensen”.

Ik noemde al een brede maatschappelijke discussie. Nog enkele punten voor deze discussie moeten worden genoemd, want hoewel de richting van het nieuwe denken en handelen (het ethos), naar ik hoop, wel wat opgehelderd is, zijn er nog tal van onzekerheden en vraagpunten. Centraal in deze discussie is niet het opsommen van moeilijkheden, bezwaren en weerstanden. Centraal in deze discussie is wel het kiezen van een richting die we uit willen. De vooronderstelling is dus dat we kunnen kiezen. Dat er moeilijkheden zijn bij het verwerkelijken van onze keuze staat bij voorbaat vast. We moeten erop voorbereid zijn dat sommigen de hier ontvouwde gedachte utopisch zullen noemen. Mijn antwoord daarop is dat ik niet zo veel moeilijkheden met de gedachte van de utopie heb, vooral niet als het gaat om een concrete utopie 9). Maar als men dit woord gebruikt in de zin van hersenschim, dan is mijn wedervraag: lijkt het niet heel wat utopischer om te denken dat de economie zich kan blijven ontwikkelen volgens de oude patronen?

In de maatschappelijke discussie over de economische heroriëntatie moeten zeker de volgende vragen aan de orde komen:

— hoe kunnen we bij het creëren van welvaart voorrang geven aan de kwaliteit van het werk, de kwaliteit van de werkomstandigheden, de kwaliteit van de openbare

8) Jan Tinbergen (coördinator), *Naar een rechtvaardiger internationale orde*, Amsterdam, 1976.

9) Zie George Picht, *De toekomst in eigen hand*, Baarn, 1970 en Mady Thung e.a., *Naar de toekomst leven*, Baarn, 1977.

dienstverleningen, de kwaliteit van de woningbouw en het behoud van de natuur?

- verdient een economisch beleid van ingrijpen in de inkomens en de inkomensverhoudingen de voorkeur boven rechtstreeks ingrijpen in de produktie?
- is het wel of niet te vermijden dat ten aanzien van sommige goederen (b.v. die goederen waarvan de produktie relatief veel energie kost) produktieverboden in overweging worden genomen?
- welke instrumenten bestaan er om de duurzaamheid van goederen te verhogen en de wegwerpconsumptie tegen te gaan?
- welke mogelijkheden zijn er voor de beheersing van de zogeheten technologische vooruitgang als we prioriteit willen verlenen aan het scheppen van volwaardige werkgelegenheid en besparing van energie 10)?
- betekent een brede maatschappelijke discussie over genoemde vraagstukken niet dat ten aanzien van de belangrijke beslissingen van produktie en omvangrijke inves-

teringen eveneens een zo groot mogelijke deelname van alle betrokkenen noodzakelijk is? (Voor de produktie en distributie van de meeste gebruiksgoederen lijkt vooralsnog het marktmechanisme het bruikbaarst.);

- wanneer hebben we in de gezondheidszorg, in de onderwijsvoorzieningen en in de bewapening genoeg?

Uit het bovenstaande is duidelijk dat de gedachte van de economie van het genoeg weinig te maken heeft met inkomensmatiging, bezuinigingen, de broekriem aanhalen, versoberen, vermindering van uitkeringen, kortom, met het „Bestek-gepraat”. Hoe noodzakelijk dit ook in een of andere vorm kan zijn, steeds moet de vraag naar het waarom worden gesteld. Te veel wordt deze vraag beantwoord in de richting van: hoe meer we nu even inhouden, hoe sneller

10) Dat de door Schumacher ontwikkelde denkbeelden vrucht beginnen te dragen blijkt uit het boek van zijn opvolger: George MrRobie, *Small is possible*, Londen, 1981.

we straks weer kunnen gaan groeien. Maar daarom gaat het in dit verband niet.

Slot

Kunnen we de pretentie hebben dat we in staat zijn een zodanige economische orde te ontwerpen en een zodanig economisch handelen aan te bevelen dat de economie daarmee te beheersen zou zijn? Hierop past maar één antwoord: neen! Het gaat niet om het volledig beheersen, maar om het richten op datgene wat we met elkaar van het hoogste belang achten. Men kan dat aanduiden als vrede, gerechtigheid, menselijke waardigheid, geluk. Dat halen we nooit helemaal. We schieten te kort.

Ik stel vast dat een deel van dit te kort schieten samenhangt met een gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef. Immers, dit te kort schieten draagt in vele gevallen het karakter van

een verzuim. De Valk heeft ons daarop herhaalde malen attent gemaakt. Bijna 20 jaar geleden schreef hij (en zijn woorden hebben aan actualiteit weinig ingeboet): „Het te kort schieten op het terrein van de (collectieve) verantwoordelijkheid heeft in de meeste gevallen niet het karakter van een daad, doch van een verzuim. Het verzuim om sociale structuren, gedragspatronen en instituties die door het voorgelicht werden nagelaten, kritisch te bezien en te veranderen, het verzuim om nieuwe situaties tegemoet te treden door nieuwe instituten en nieuwe denkpatronen” 11).

H. M. de Lange

11) J. M. M. de Valk, Gezamenlijke verantwoordelijkheid en gezamenlijke schuld, *Te Elfder Ure*, oktober/november 1962. Zie ook van dezelfde auteur, *Maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef*, Rotterdam, 1967.